

Český školní program proti šikanování

(Národní konference k otázkám podpory zdraví v ČR, Státní zdravotní ústav Praha 22.11. 2005)

Michal Kolář

Vážení přítomní, vážené dámy, vážení pánové,

dovolte, abych Vás pozdravil na dnešní konferenci a přednesl příspěvek nazvaný pracovně:

Český školní program proti šikanování nebo mě taky napadl název Program, který může pomoci zastavit epidemii šikanování ve školách.

Na úvod řeknu pár vstupních informací.

V prosinci 2003 byl ukončen dvouletý projekt MŠMT ČR, který se zabýval ověřováním speciálního programu proti šikanování na Zdravé škole. Výsledky jsou povzbudivé. Dají se srovnat s účinností světoznámého Olweusova intervenčního programu.

Čtyři měsíce po zavedení programu klesla celkově šikana ve škole průměrně o 42,5 %. Ve třídách, kde pracovali členové užšího realizačního týmu, se snížil výskyt přímého i nepřímého šikanování o 50 až 75%. V kontrolní škole, která měla podobné charakteristiky jako škola experimentální, ale žádný program zaměřený na šikana v ní neprobíhal, zůstal výskyt šikanování nezměněn.

Uvedené výsledky jsou zvláště cenné proto, že přes prokázanou epidemii šikanování na školách, doposud neexistuje ověřený program, který by dokázal tomuto zlu čelit.

Tady si dovolím úvodní informace pozastavit a dříve než Vás podrobněji seznámím jak projekt dopadl, odpovím na pět otázek.

1. Jaký je výskyt školního šikanování ?

V druhé polovině roku 2001 proběhl celonárodní výzkum výskytu šikanování na ZŠ. Šetření ukázalo, že je v ČR šikanováno přibližně 41% žáků (Havlíková-Kolář, 2001). (Výsledek koresponduje s mezinárodním výzkumem, který provedli naši přední výzkumníci z oblasti zdravotnictví: Rážová, Czemy, Provazníková, Sovinová (1999).

Prostřednictvím jejich metodiky zjistili, že obětí šikany se stává přibližně 36,8% žáků.)

Prakticky to znamená, že školní šikanování, ať si to přiznáváme či nikoliv, je závažný celospolečenský problém, který by měl být neodkladně řešen.

Výskyt šikanování má již nepochybně epidemický rozměr.

Tady si dovolím říci malou poznámku. V současnosti probíhá epidemie chřipky a je pochopitelné, že to vyvolává zájem hygieniků a ministerstva školství. Pochopitelné je, že jsou vyhlášena ochranná opatření a všichni se snažíme děti před chřipkou chránit. Nikdo celou věc nebagatelizuje, ředitelé se nebojí přiznat, že na jejich škole epidemie chřipky projevila. Naprosto jiný postoj převažuje k jiné nemoci šikaně. I když musím říci, že existuje stále více ředitelů, kteří existenci šikany na své škole přiznávají (alespoň v těch počátečních podobách) a snaží hledat způsoby jak děti co nejlépe ochránit. Velice si těchto ředitelů, výchovných poradců a pedagogů vážím a držím jim palce!

2. Dá se epidemie šikanování zastavit?

Přes můj skepticismus jsem přesvědčen, že se dá situace zásadně zlepšit. Potvrzují to mé zkušenosti, ale i experimenty ze zahraničí.

Musíme vyjít z toho, že šikanování je závažnou nemocí skupinové demokracie (Kolář, 1990, 1996, 1997, 2000, 2001). Proto nejlepší prevencí proti šikanování je pedagogická komunita, čili budování otevřených, kamarádkých, bezpečných vztahů mezi všemi členy společenství školy. Takovou komunitou jsou v mnoha případech Zdravé školy.

V celonárodním výzkumu se ukázalo, že Zdravá škola má podstatně lepší sociální klima než kontrolní školy (Havlíková-Kolář, 2001). Nicméně rovněž se ukázalo, že ani to nejlepší demokratické společenství nemůže nákaze šikanování výrazně zabránit. Každá škola musí mít svůj speciální program proti šikaně, který ji dokáže včas odhalit a léčit.

Jak tedy může samotná škola nejlépe ochránit děti před šikanou?

Řešení lze zjednodušeně shrnout do jedné věty: Cestou k zastavení epidemie násilí mezi žáky je vytvoření příznivého sociálního klimatu a vybudování speciálního programu proti šikanování.

V tomto smyslu byl formulován i výzkumný úkol:

Ve zkratce ho vyjádřím následovně. Snažili jsme se ověřit tvrzení, že škola, která je pedagogickou komunitou (podrobněji viz Kolář, 2001, s. 189-196) a zabuduje si speciální program proti šikanování do systému, bude v boji násilí mezi žáky podstatně úspěšnější než tomu bylo dříve.

Řeknu to ještě jinak: Domnívali jsme se, že až kombinace obecného preventivního programu a speciálního programu proti šikanování přinese zásadní změnu.

3. Co bylo odborným základem programu?

Při vytváření programu jsem se v první řadě opíral o původní speciální teorii, metodiku diferenciatní diagnostiky a alternativní léčbu šikanování, která je zpracována v knize *Bolest šikanování* (2001).

Významným doplňujícím zdrojem inspirace byl průkopnický Olweusův intervenční program (Olweus, 1993).

Pro orientaci v aktuálním světovém dění posloužily některé další programy. V podstatě všechny vycházely ze zkušeností profesora Olweuse a nepřekračovaly jeho stín. Jednalo se například o Sheffieldský program ve Velké Británii (Smith-Sharp, 1994), školní politiku vůči šikanování v Irsku (Fitzgerald, 1999), Portlandský výchovný program proti šikanování v USA (internetovou adresu najdete v Literatuře), Skotský Edinburský program proti šikanování (Edinburgh Academy Preparatory school, 1999) aj.

Rozdíl mezi českým programem a programem profesora Olweuse

Hlavní rozdíl vidím v metodice řešení rozvinutých šikan. Domnívám se, že právě zde narážíme na slabinu Olweusova programu. V této oblasti obsahuje jeho program nešťastné omyly.

Více se o uvedeném problému dozvíte v mém článku „*Geniální omyly profesora Olweuse*“, který vyšel v *Učitelských listech* č.4/2003-04 a je součástí sborníku.

4. Jak byl program zaváděn?

Projekt byl řešen ve čtyřech vzájemně propojených úrovních.

Na první úrovni proběhla celková příprava projektu.

Na druhé úrovni byli pedagogičtí pracovníci vzděláni v oblasti prevence šikanování.

Na třetí úrovni pedagogové sami, nicméně s podporou supervizora, zaváděli vypracovaný „rámcový“ speciální program.

Na čtvrté úrovni bylo provedeno hodnocení efektivity programu a účinnosti vzdělávání pedagogů.

5. Co by bylo dobré vědět o programu šikanování?

V prvé řadě bych řekl, že program byl zaváděn na Zdravé škole.

Z tohoto důvodu si myslím, že je program inspirací zejména pro ty školy, kterým se podařilo vytvořit příznivé sociální klima. To znamená kromě jiného, že v takové škole existuje určitá míra týmové spolupráce a učitelé jako jednotlivci jsou ochotni na sobě odborně a morálně pracovat.

Tři základní charakteristiky programu

Jde o speciální program

První důležitou charakteristikou je to, že jde o speciální program. Co to znamená? Tento intervenční program se výhradně zaměřuje na specifickou primární prevenci a prevenci sekundární.

Co je myšleno specifickou primární prevencí? Jednoduše to, že pedagogové učili děti, jak předcházet a řešit šikanování. Velká část této práce se odehrávala při pravidelných třídních hodinách. Důležitou úlohu zde hrály také výukové předměty, které mají významný vztah k prevenci násilí (např. občanská nauka, rodinná výchova, tělesná výchova atd.).

Jak jsem již řekl, do speciálního programu patří rovněž sekundární prevence. Může nás to překvapit, když se s ní v náplni učitelů nepočítá. Nicméně komplikovanost

šikanování přesahuje naše dosavadní představy. Na mysli mám zejména dvě komplikace.

1. Počáteční podoby šikanování se vyskytují více či méně na všech školách. A mohou dodat i ve všech třídách. Abych řekl pravdu ještě jsem se nesetkal se třídou, kde by nebylo alespoň jedno dítě, které se cítí bezbranné a tvrdí, že je mu opakovaně ubližováno.

Z tohoto prostého důvodu je důležité, aby TU a VP uměli diagnostikovat a léčit počáteční stádia šikanování. Bez toho se bude šikanování vesele rozvíjet a zdokonalovat.

2. Další komplikace spočívá v tom, že i ta nejlepší škola nedokáže zcela zabránit rozvinutí pokročilé šikany. A zde má své místo sekundární prevence. Pedagogové musí umět spolupracovat při pokročilých šikanách s odborníky ze školních servisních zařízení (v našem případě to bylo SVP Domino atd.) a odborníky ze státních i nestátních institucí (policie, OSV a oddělení sociální prevence OÚ, OS Salinger apod.). Prakticky to znamenalo, že pedagogové byli vytrénováni v určitých scénářích, podle nichž věděli, co mají dělat a na koho se mají obrátit.

Předpoklad fungování programu – celoškolský přístup

Druhou zásadní charakteristikou je celoškolský přístup. Jestliže chce škola děti chránit před šikanováním, musí všichni její pracovníci tento úkol přijmout za svůj. Prevenci nemůže dělat jeden člověk, i když je výborný odborník a pracuje na plný úvazek. Jednotlivec může pouze „hasit požáry“.

O celoškolském přístupu můžeme mluvit tehdy, když se nám podaří včlenit speciální program proti šikaně do systému školního vzdělávacího programu. Obnáší to zživotnění programu na úrovni:

- a/ Organizace a řízení školy
- b/ Vzdělávání pracovníků školy
- c/ Preventivně-výchovné a vzdělávací činnosti žáků.

Struktura – soubor hlavních komponent – klíčová opatření

Poslední podstatnou charakteristikou programu je jeho smysluplná struktura – soubor hlavních komponent – klíčová opatření.

Zde mohu říci, že seznam možných opatření proti šikanování může být velmi dlouhý. Přesto se může jednat pouze o vršení různých metod, u nichž netušíme, jak fungují.

Na základě našeho projektu a zkušeností bylo specifikováno 13 „klíčových komponent“, které by neměly v nějaké podobě chybět v žádném programu. Následně je vyjmenuji.

- Společné vzdělávání a supervize
- Užší realizační tým
- Zmapování situace a motivování pedagogů pro změnu
- Společný postup při řešení šikanování
- Prevence v třídních hodinách
- Prevence ve výuce
- Prevence ve školním životě mimo vyučování
- Ochranný režim
- Spolupráce s rodiči
- Školní poradenské služby
- Spolupráce se specializovanými zařízeními
- Vztahy se školami v okolí
- Evaulace

Následně okomentuji pět součástí programu.

- Společné vzdělávání a supervize

Jedním z prvních úkolů bylo nastartování vzdělávání v oblasti prevence šikanování.

Těžko lze něco měnit, když pedagogové o problému nic nevědí a nemají žádnou představu, co se dá pro ochranu dětí před šikanou udělat.

Vzdělávání jsem realizoval prostřednictvím modulového kurzu nazvaného *Speciální školní program proti šikanování*. Výuka nebo spíše výcvik probíhal ve škole a zúčastňovali se ho všichni pedagogové.

- Zmapování situace ve škole a motivování pedagogů ke změně situace

Další podstatnou součástí programu bylo zmapování situace v celé škole. Je to důležitý moment pro motivování pedagogů. Pochopitelně obeznámení s výsledky musí být citlivé a fundované.

Prakticky to znamenalo, že jsme udělali na počátku školního roku šetření od čtvrtých do devátých tříd. Děti zpětně hodnotily své vztahy se spolužáky za minulý školní rok. Výsledky byly prezentovány na 2. kurzu. (Orientační mapování vztahů u dětí v nižších třídách proběhlo později po absolvování 2. a 3. kurzu a prováděly je s dětmi třídní učitelky prostřednictvím her, malování apod.)

- Společný postup při řešení šikanování

Třetí klíčové opatření, které zde zmíním, je domluvu pedagogů, jak postupovat při řešení šikanování. Takovýto krizový scénář by měly mít vypracovaný i školy, které se zatím nerozhodly pro budování speciálního programu proti šikanování. Bez toho nemá škola šanci dítěti pomoci.

Konkrétně byly rozpracovány dva typy základních scénářů:

1) První scénář zahrnoval situace, které zvládne škola sama.

Prakticky to znamenalo seznámení se s postupy první pomoci při počátečních stádiích šikanování (Kolář, 1997, 2000, 2001).

2) Druhý typ scénáře se týkal situací, kdy potřebuje škola pomoc z venku a je nutná její součinnost se servisními zařízeními a policií (1990, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001).

Jednalo se o stanovení klíčových kroků u krizového scénáře: jednak při odhalení pokročilé šikany a také u poplachového plánu při výbuchu školního lynčování.

Uvedené scénáře byly přijaty jako závazné. Během realizace projektu se samozřejmě takové krizové situace vyskytly a domluvené „algoritmy“ významným dílem přispěly k vyřešení i velmi komplikovaných šikan.

- Prevence v třídních hodinách

Dalším opatřením bylo nastartování prevence v třídních hodinách. V podstatě šlo o to, aby třídní učitelé začali pracovat se skupinovou dynamikou třídy. Z pohledu úspěchu programu to byla zásadní věc.

Nicméně otázkou bylo, jak učitele získat?

Osvědčil se modulový výcvikový kurz, jehož podstatnou součástí byla příprava na práci se skupinou. Po jeho absolvování byla zahájena systematická práce třídních učitelů.

Učitele dostali vypracovaný „rámcový“ program specifické primární prevence, který měl čtyři až pět částí.

Filozofie, komunitní základní principy, pravidla, postupy a metody vycházely z mého **Základního intervenčního programu** (dále ZIP) pro počáteční stádia šikanování. (Metodika je zpracována v knize Bolest šikanování, 2001.)

Vycházel jsem z toho, že specifická primární prevence a léčba počátečních stádií šikanování prostřednictvím ZIP mají mnoho společného. Jak jsem již řekl zárodečné podoby šikanování se vyskytují více či méně všude. Z tohoto hlediska třídní učitelé musejí dělat v nějaké minimální míře vždy sekundární prevenci. To je důležitá „drobná“ zvláštnost boje proti šikaně. Z tohoto důvodu obecné preventivní programy nezabírají – nejsou prostě účinné.

Učitelům bylo doporučeno, aby po absolvování tohoto intenzivního miniprogramu pokračovali celoroční práci se třídou v mírnějším tempu, avšak v pravidelných intervalech. K milému překvapení se tak stalo. Učitelé na konci roku požádali, aby se třídní hodiny staly pevnou součástí rozvrhu.

Domnívám se, že příprava pedagogů a možnost vyzkoušet si, jak to všechno funguje, přinesly nejlepší výsledek, jaký se dal očekávat. Dobrovolnou iniciativu a chuť do nových netradičních forem práce.

Jistě je možný obrácený postup a ředitel může přikázat povinné třídní hodiny.

Nicméně nepřipravení a nemotivovaní pedagogové by pravděpodobně udělali více škody než užítku.

- Spolupráce se specializovanými institucemi

Nakonec zmíním ještě jedno klíčové opatření – a tím je spolupráce

se specializovanými zařízeními. Na jednom z prvních supervizních setkání byla se zástupci servisních zařízení domluvená spolupráce na projektu „Bezpečná třída“.

V projektu je stanoven koordinovaný postup jednotlivých institucí při řešení problému šikanování. Tento způsob spolupráce posunul pomoc školám na novou kvalitu a je inspirativní i pro ostatní kraje.

Výsledky a doporučení

Závěr 1: V rámci dvouletého projektu MŠMT ČR se podařilo vytvořit a uvést do života původní český speciální program proti šikanování ve Zdravé škole. Čtyři měsíce po zavedení programu klesl výskyt šikanování na druhém stupni průměrně o 42,5 procent. Ve třídách, kde pracovali členové užšího realizačního týmu, se snížil výskyt přímého i nepřímého šikanování o padesát až pětasedmdesát procent. Dosažené výsledky jsou velmi povzbudivé, mají světové parametry.

Z uvedených výsledků vyplývá závěr 2: Kdyby všechny základní a střední školy v ČR použily náš speciální program podobným způsobem jako byl použit na experimentální Zdravé škole, počet šikanovaných žáků by se v poměrně krátké době snížil o 255 tisíc obětí. *

Navíc se domníváme, že náš program by po roce a po dvou letech svého fungování přinesl ještě výraznější efekt.

3. závěr: Speciální program byl na zdravé škole ověřen.

Na počátku nebyl mezi experimentálními a kontrolními třídami žádný rozdíl. Po absolvování čtyřměsíčního programu se experimentální škola signifikantně liší ve

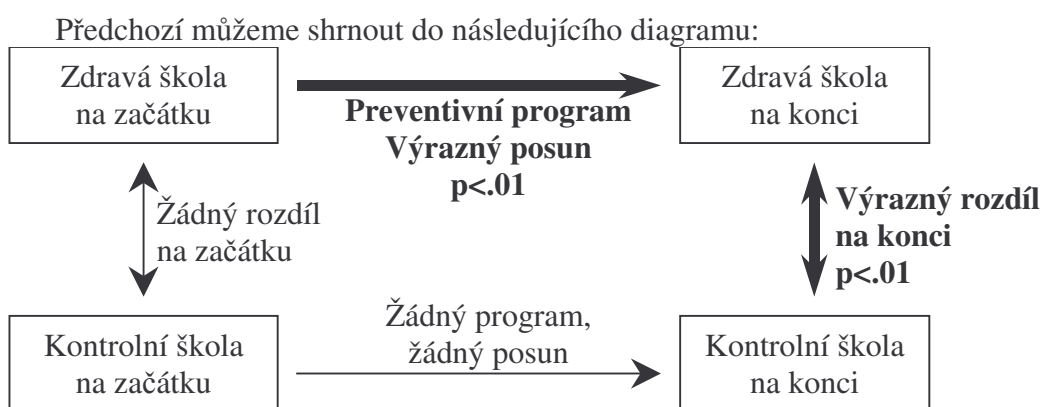
* Vycházíme z výsledku celonárodního výzkumu na ZŠ v ČR (Havlíková-Kolář, 2001), který zjistil, že je přibližně šikanováno 41% dětí.

Jestliže připustíme podobnou situaci i na středních školách (díleč šetření v poslední době tomu nasvědčují) potom nám po převedení tohoto procenta na 1,5 milionovou armádu žáků a studentů na ZŠ a SŠ vyjde, že je týráno 600 tisíc lidských bytostí. To je ohromné a neuvěřitelné číslo, které nasvědčuje, že šikana je nejčastější příčinou traumatizace dětí a mládeže od 6 do 18 let. Obecně lze říci, že vztahy mezi žáky na školách mají spíše destruktivní a „válečný“ charakter. Ve světle tohoto poznatku nabývá úsilí vybudovat Zdravou školu, jejíž pevnou součástí je speciální program proti šikanování mimořádné aktuálnosti! Mělo by být podpořeno všemi zodpovědnými složkami společnosti.

snížení obětí ve třídách od původního stavu (0,1% hl.) a významně se liší i od kontrolní školy na začátku i na konci (0,1% hl.).

Testy ukázaly v experimentální škole statisticky významný posun, a to jak v šikaně ve třídě ($t(14)= 2.97, p<.01$), tak i v šikaně na škole ($t(14)=3.50, p<.00$). Podobně signifikantní byly i rozdíly mezi zdravou a kontrolní školou po skončení ozdravného programu (Třída $t(14)=2.94, p<.01$; Škola $t(14)=3.54, p<.00$). U rozptylu nedošlo k posunu.

Shrnutí do diagramu

Z uvedených informací vyvozujeme, že významné snížení výskytu šikanování na Zdravé škole můžeme připsat na vrub speciálního programu proti šikanování.

Jeden údaj z kvalitativní evalulace

Za zásadní kritérium účinnosti modulového kurzu jsme považovali faktickou pomoc obětem. To znamená, že nás zajímalo, jak se dařilo pedagogům detekovat a řešit kromě jiného rozvinuté šikany (3.,4. a 5. stádium) po absolvování speciální přípravy. V době zavádění programu a během 4 měsíců po jeho zavedení byly léčeny tři rozvinuté šikany. Všechny tři šikany měly významná specifika, patřily mezi neobvyklé formy. Jejich řešení bylo náročné, zahrnovalo spirálové alternativní etapy intervence. Prakticky to předpokládalo vysokou úroveň týmové spolupráce uvnitř školy a současně zapojení servisních zařízení a represivních orgánů. Příznivý efekt léčby nemocných skupin byl jednoznačný. Všechny oběti přestaly být terčem

fyzického násilí. Psychické formy agrese vymizely nebo se podstatně zmírnily.

Celkově došlo ke zpozitivnění vztahů mezi dětmi.

Kdyby se nepodařilo tyto šikany zachytit a léčit, účinnost programu by byla malá.

Proto je sekundární prevence tak důležitá.

Příspěvek zakončím konstatováním. Výsledky jsou skutečně povzbudivé. Zůstává otázka, jak je možné ověřený účinný program co nejlépe využít pro ochranu dětí před šikanováním. Jsem rád, že mohu závěr říci příznivou zprávou. V tomto roce byl díky finanční podpoře Nadace Eurotel nastartován tříletý projekt, kdy bude program proti šikanování zaváděn nejdříve na 8 a později na 20 školách. Úkolem týmu bude připravit program k systémovému použití na českých školách.

Zkrácenou verzi programu naleznete na webových stránkách MŠMT (www.msmt.cz, dále klikněte na panel *základní školy* a do vyhledávače napište slovo *šikanování*).

LITERATURA

- BULLYING EDUCATION PROGRAM. [cit. 15.8. 2003] Dostupný z WWW<http://mainelaw.mane.edu/mlce/bully_outline.htm
- BYRNE,B. Coping with bullying in schools. Cassel, London 1995.
- CRAWFORD,N. New ways to stop bullying. Monitor on psychology. Volume 33, No. 9 October 2002. [cit. 26.4. 2003] Dostupný z WWW<<http://www.apa.org/monitor/oct02/bullying.html>
- FITZGERALD,D. Bullying in our schools. A guide for schools. Dublin: Blackall Publishing,1999.
- HAVLÍNOVÁ,M. KOLÁŘ,M. Sociální klima v prostředí základních škol ČR. Praha: MŠMT ČR, 2001. (Úplná studie k nahlédnutí na odboru mládeže MŠMT)
- KOLÁŘ,M. (Ed.) Školní šikanování. Praha: Celostátní sdružení Společenství proti šikaně, 2004.
- KOLÁŘ,M. Specifický program proti šikanování a násilí ve školách a školských zařízeních. Praha: MŠMT, 2003.
- KOLÁŘ,M. Projekt sedmivrstevné prevence školního šikanování. In CHRÁSKA,M., M.TOMANOVÁ,B., MOLOUŠOVÁ,D. (ed.) *Klima současné české školy*. Sborník příspěvků z 11. konference ČPdS. Brno: Konvoj, 2002.
- KOLÁŘ,M. Bolest šikanování. Praha: Portál, 2001.
- KOLÁŘ,M. Skrytý svět šikanování. Praha: Portál, 1997, 2000.
- KOLÁŘ,M. Kritická analýza Olweusovy metodiky pro řešení rozvinuté šikany. (nezveřejněno)
- KOLÁŘ,M. Geniální omyly profesora Olweuse. Učitelství listy č.4, 2003-04.
- KOLÁŘ,M. Perzekuce vůči obětem šikanování. Pedagogická orientace č.1, 2003.
- KOLÁŘ,M. Potlačené pocity viny hraji šikaně do karet. Psychologie dnes, roč. 9, č.2, 2003.
- KOLÁŘ,M. Můžu si taky kopnout? Školní lynčování vyvolává doposud jenom bezmoc. Most pro lidská práva, roč. 2, září 1999, s. 6-11.
- KOLÁŘ,M. Vnitřní stádia šikanování. Znalost přeměny zdravé skupiny v nemocnou jako metodický předpoklad prevence. Mládež a společnost, 1996, č. 2, s. 3-15.
- KOLÁŘ,M. Soudce Lynch na českých školách? Vyšetřování a léčba specifických typů šikan. In. Sborník k tématu Prevence šikanování ve školách. Praha: Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR, 1998.
- KOLÁŘ,M. Fenomén šikanování u dětí a mládeže. Metodický materiál PPPM UZ s.p. IPS, č.8, 1990.

MASHEDER,M. Freedom from bullying. Suffole: Green Print, 1998.
MELLOR,A. Which way now? A progress report action against bullying in Scottish schools.
Edinburg: SCRE 1995.
OLWEUS,D. Bullying at school. What we know and what we can do. Oxford: Blackwell, 1993.
OLWEUS,D. Aggression in the schools. Bullies and whipping boys. Washington,D.C.: Hemisphere
Press (Wiley), 1978.
PITTS,J-SMITH,P. Preventing School Bullying. London: Home Office, 1995.
Program proti šikanování (Edinburgh Academy Preporatory). Praha: Bílý kruh bezpečí, 1999 (překlad
z angličtiny)
SMITH,R.K.-SHARP,S. School bullying. Insight and perspectives. London: Routlege 1995.

Dr. Michal Kolář
OS Společenství proti šikaně
Pedagogicko-psychologická poradna SOŠ, SOU a OU
Zelený pruh 1294/50
147 08 Praha 4
e-mail: michalkolar@volny.cz